

Comparative Studies of Typology of Decorative Patterns and Chronology of the Old Jame Mosque (Atigh Mosque) of Sheikh Ahmad-e Jam with an Archaeological Approach

Faramarz Sabermoghadam¹, Haeideh Khamseh^{2*}, Mohammad Mortezaie³

1. PhD Candidate of Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Assistant Professor Department of history and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Associate Professor Research Institute of Cultural Heritage & Tourism, Tehran, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2021/08/06;

Accepted: 2021/09/19;

Published Online 2021/12/12

 [10.30699/athar.42.3.340](https://doi.org/10.30699/athar.42.3.340)

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Haeideh Khamseh

Assistant Professor
Department of history and
Archaeology, Science and
Research Branch, Islamic
Azad University, Tehran, Iran

Email:

hkhamseh72@yahoo.com

ABSTRACT

The Complex of Sheikh Ahmad-e Jam tomb has been among the great works of Iranian architecture over time, one of the main areas of mysticism and Sufism in eastern Iran and the land of Khorasan. This importance has been due to the charismatic personality of Sheikh-e Jam and his descendants, who play an important role in the prosperity of these buildings, especially in the 8th / 14th century and towards the Ilkhanid era. Despite the historical status, many architectural values have been neglected in connection with mysticism. Among the monuments in the tomb of Sheikh Ahmed-e Jam, the structure of the old Jame Mosque (Atigh Mosque), which has been affected by the architectural works of the eighth century A.H, who was the founder of the "Khajeh Radhi-aldin Ahmad" ; but far enough studies on historical cognition , architectural typology and comprehensive studies have not been conducted on this construct. The purpose of this study is to survey the paradigms of architecture and the stylistics of the Old Jaame Mosque and its decorative elements and compare the data using documents and evidence regarding restoration and reconstruction of the elements, from the archaeological point of view. Also, to recognize the structural patterns and function of the structure at the time of construction and accuracy in chronology. This research is fundamental in terms of purpose and has been done using a descriptive, analytical and comparative approach to collect data from library studies, observation and analysis of evidence. The results of the examinations and research with the archaeological approach to the old Jame Mosque, using remaining reports and documents restoration of the work, contained valuable structural points, in terms of its typology and history, which showed that Jame Mosque was constructed differently from other monuments of the of Sheikh-e Jam Complex and with several applications in the first half of the 8th /14th century and has undergone spatial changes over time.

Keywords: Atigh Mosque Architecture, Khajeh Radhi-aldin Ahmad, Old Jame Mosque, Sheikh Ahmad-Jam tomb, The complex of Sheikh Ahmad-Jam

Copyright © 2022. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Sabermoghadam, F., Khamseh, H., & Mortezaie, M. (2021). Comparative Studies of Typology of Decorative Patterns and Chronology of the Old Jame Mosque (Atigh Mosque) of Sheikh Ahmad-e Jam with an Archaeological Approach. *Athar*, 42(3), 340-363.

مطالعات تطبیقی گونه‌شناسی^۱ معماری، الگوهای آرایه‌ای و گاهنگاری مسجد جامع قدیم (مسجد عتیق) در مجموعه شیخ احمد جام، با رویکرد باستان‌شناسی

فرامرز صابر مقدم^۱، هائیده خمسه^{۲*}، محمد مرتضایی^۳

۱. دانشجوی دکتری تخصصی باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
۲. استادیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
۳. دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

خلاصه

مجموعه آرمگاهی شیخ احمد جام، در زمرة آثار فاخر معماری ایرانی، در طول زمان، یکی از کانون‌های عمده عرفان و تصوف در شرق ایران و سرزمین خراسان بوده است. این اهمیت در طول زمان مرهون الهام‌بخشی شیخ جام و بازماندگانش بوده که نقش مهمی در رونق بناهای آن بهویژه در قرن ۸ هجری/ سده ۱۴ و مقارن با حاکمان ایلخانی داشته‌اند. با وجود جایگاه تاریخی، تاکنون بسیاری از ویژگی‌های معمارانه در این مجموعه، در ارتباط با بزرگان عرفان ناشناخته و مغفول مانده است. از جمله این اینبیه در مزار شیخ احمد جام، مسجد جامع قدیم با مسجد عتیق از آثار معماری قرن هشتم هجری است که بنایر متون بانی آن «خواجه رضی‌الدین» بوده؛ اما تاکنون بررسی‌های کافی در زمینه شناخت تاریخی، گونه‌شناسی معماری و مطالعات جامع روی این بنا صورت نگرفته است. هدف از انجام پژوهش حاضر بررسی الگوهای معماری و سبک‌شناسی مسجد جامع قدیم و مطالعه آرایه‌های آن و تحلیل و مقایسه تطبیقی داده‌ها، با بهره‌گیری از اسناد و شواهد قبل و بعد از مرمت و بازسازی عنصر، از دیدگاه باستان‌شناسی، برای شناخت الگوهای ساختاری و عملکرد این بنا در زمان ساخت و تدقیق در گاهنگاری مؤثر بوده است. این پژوهش از نظر هدف بنیادی بوده و با رویکرد توصیفی- تحلیلی و تطبیقی انجام و برای گردآوری داده‌ها نیز از روش‌های مطالعات کتابخانه‌ای، بررسی‌های مشاهده‌ای و تجزیه و تحلیل بهره گرفته شده است. نتایج مطالعات و تحقیقات با رویکرد باستان‌شناسی بر روی مسجد جامع قدیم، با بهره‌گیری از گزارش‌های باقی‌مانده و اسناد قبل و در حین مرمت اثر، حاوی نکات ارزشمند ساختاری، به لحاظ گونه‌شناسی و تاریخ معماری این بنا بود که نشان داد مسجد جامع با شیوه‌ای متفاوت از دیگر بناهای مجموعه شیخ جام و با چندین کاربرد، در ثلث نیمه اول قرن ۸ هجری/ سده ۱۴ بنیان گردیده و در طول زمان چهار تغییرات فضایی شده است.

کلیدواژه‌ها: خواجه رضی‌الدین احمد، مجموعه شیخ احمد جام، مزار شیخ احمد جام، مسجد جامع قدیم، معماری مسجد عتیق

حق کپی رایت انتشار: این نشریه ی دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهینامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود
که اجازه اشتراک (تکشیر و بازاریابی محتوا به هر شکل) و اनطباق (بازترکیب، تغییر شکل و باسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

صابر مقدم فرامرز، خمسه هائیده، مرتضایی محمد. (۱۴۰۰). مطالعات تطبیقی گونه‌شناسی معماری، الگوهای آرایه‌ای و گاهنگاری مسجد جامع قدیم (مسجد عتیق) در مجموعه شیخ احمد جام، با رویکرد باستان‌شناسی. فصلنامه علمی اثر، (۳)، (۴۲)، ۳۶۳-۳۴۰.

مقدمه

طرح شده است. این پرسش‌ها عبارت‌اند از: ۱. مسجد جامع قدیم براساس چه الگوهای معماری و عناصر تزیینی شکل گرفته است؟ ۲. الحق این بنا به مزار شیخ جام، حامل چه مفهوم و عملکردی بوده است؟ ۳. شواهد بهدست‌آمده از مباحث برنامه‌های مرمتی مسجد جامع قدیم، تا چه مرتبه‌ای می‌تواند تکمیل‌کننده اطلاعات باستان‌شناسی این بنا باشد؟ این پژوهش به منظور دستیابی به نتایج علمی با مدل و روش توصیفی- تحلیلی و تطبیقی ارائه شده است.

پیشینهٔ پژوهش

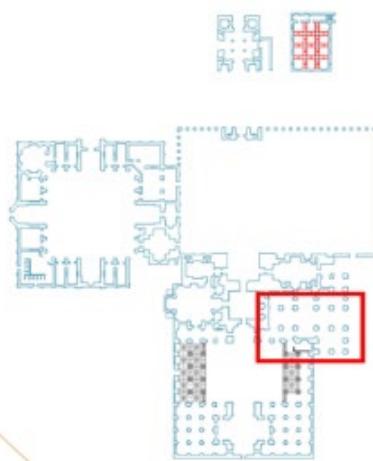
مسجد جامع قدیم، از جمله اینیهای است که در کلیت معماری و فضاهای مجموعه تاریخی شیخ احمد جام، به‌دلیل ناشناخته بودن ماهیت، از نظر مطالعاتی کمتر به آن توجه شده و پژوهش‌های محدود و موردنی بر روی آن صورت گرفته است. برای نخستین بار، نقشه این بنا را «ماک‌کول»^۱ در سال ۱۹۳۸ م برای مؤسسه آسیایی ترسیم کرد (Golombok, 1985). پیش از اقدامات مرمت و بازبینی مسجد جامع قدیم توسط کارشناسان دفتر فنی خراسان «دونالد ن. ویلبر»^۲ در سال ۱۹۳۹ در کتاب «معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان» (Willber, 1986) و «لیزا گلمبک»^۳ در سال ۱۹۶۶ در مقاله‌خود به مطالعه این بنا پرداختند. عبدالحمید مولوی، در سال ۱۳۵۴ در بخش فصل جام کتاب آثار باستانی خراسان، قسمتی را به معرفی این بنا اختصاص داد. یعقوب دانش‌دوست، مسئول و رئیس دفتر فنی خراسان نیز در یک گزارش کلی از اقدامات مرمت و حفاظتی مزار شیخ جام بخشی از برنامه‌ها و اقدامات صورت گرفته در مسجد جامع قدیم را منتشر کرد (Daneshdost, 1985). فرامرز صابرمقدم در دو کتاب جداگانه، مجموعه معماری-آرمگاهی شیخ احمد جام (2004) و میراث جام (Sabermoghadam, n.d) مجموعه شیخ جام معرفی و بررسی کرد. علاوه بر این پژوهش‌ها، عکاسان و محققانی بوده‌اند که با عکس‌های خود وضعیت این بنا را حداقل از دوره قاجار تا پهلوی اول، از دریچه دوربین به تصویر کشیده‌اند.

مطالعه آفرینش‌های معمارانه، تزیینات وابسته به آنها و انطباق تاریخ بنیان در مجموعه‌های تاریخی، به‌دلیل نبود اسناد و شواهد مكتوب تاریخی، یکی از مهم‌ترین موانع پیش روی پژوهشگران و باستان‌شناسان در سیر انجام تحقیقات اسنادی به شمار می‌آید. شواهد موجود و پژوهش‌های پیشین، گویای این واقعیت است که مجموعه معماری‌ها از نظر الحقاب اینیه و ایجاد فضاهای در طول زمان، روالی تکرارپذیر ندارند و بیشتر آنها به اقتضای عواملی از جمله نوع مجموعه و کاربری‌های آن، اقبال رجال سیاسی و حکومتی و جایگاه شخصیت مذهبی، عرفانی و دانشی که وجود این بناها نشانه تکریم و احترام به وی است، از نظر فرم، معماری و ساختار با یکدیگر تفاوت‌های اساسی دارند. مجموعه آرمگاهی شیخ احمد جام، یکی از اماکن تاریخی مرتبط با تصوف و عرفان ایران در دوره اسلامی است که بر مبنای شواهد موجود، در قرون و اعصار گذشته بناهایی متعدد با کاربری‌های متفاوت دارد و بنا به ارادت به شیخ جام (۱۱۵۷-۱۰۶۲ ق/ ۴۴۱-۵۳۶ ق) بنیان شده است. یکی از بناهای این مجموعه، معروف به «مسجد جامع قدیم» با وجود جایگاه تاریخی، به‌دلیل مطالعات ناکافی، از آثار کمتر شناخته‌شده معماری ایرانی است. از جمله ویژگی بارز ساختمانی این بنا، متفاوت بودن ساختار معماری آن با دیگر بناهای مجموعه و نوع تزییناتی است که در فضای داخلی آن دیده می‌شود؛ بنابراین مطالعه و تحلیل ساختارگرایی شاخصه‌های عناصر و الگوهای پدیدآورنده ساختمانی و گونه‌شناسی کالبدی، تاریخ معماری بنا (مجموعه تغییرات سازه‌ای)، بررسی وجود اشتراک و افتراق در بحث زیباشناختی تزیینی (کتیبه و نقوش) به همراه تفسیر هنری و معناشناختی آنها، انجام آنالیزهای آزمایشگاهی (bastan-senjgi) و از همه مهم‌تر تدقیق در دستیابی به گاهنگاری این بنا، با کاربرد داده‌های مربوط به قبل و در حین مرمت و بازسازی از دیدگاه باستان‌شناسانه، از اهداف متمایز این پژوهش به شمار می‌آید. پرسش‌هایی که در این پژوهش مطرح می‌شود، ماهیتی ساختاری داشته و با مطالعات تطبیقی

وسيع مسجد جامع جديد (نو) واقع است. امتداد ضلع شرقی مسجد جامع قدیم نیز به ساختار معماري مسجد کرمانی می‌پیوندد و از ضلع جنوبی به فضای باز مجموعه منتهی می‌شود. (شکل ۱). با وضعیت فعلی مجموعه شیخ جام، دسترسی به مسجد جامع قدیم از دو طریق امکان‌پذیر است. مسیر ارتباطی از فضای سرایچه به مسجد جامع جدید و سپس ورودی مسجد جامع قدیم و همین‌طور به واسطه وجود درگاه و در تعبیه شده در انتهای ضلع جنوبی و نمای جنوب غربی مجموعه متصل به دیوار بیرونی مسجد کرمانی که مسیر دسترسی به این بنا ایجاد شده است (شکل ۲).

شکل ۱. مجموعه شیخ احمد جام و موقعیت مسجد جامع قدیم
(منبع: نگارندگان)

شکل ۲. موقعیت مسجد جامع قدیم در مجموعه تاریخی شیخ احمد جام
(منبع: Technical reports of Jam Tomb, n.d.)

روش پژوهش

این پژوهش بر اساس هدف، از نوع تحقیقات اقدام‌پژوهی بنیادی بوده و از نظر ماهیت و روش از نوع ترکیبی در قالب توصیفی، تبیینی، تحلیل‌های وابسته به آن و درنهایت با رویکرد طبیقی صورت گرفته است. اطلاعات پژوهش پیش رو، به سه روش کتابخانه‌ای و اسنادی، بررسی مشاهده‌ای (پیمایشی و میدانی) و به کارگیری شیوه‌ها و ابزار تجزیه و تحلیل داده‌ها شامل مطالعات تطبیقی، آنالیز فیگورهای تزیینی و بررسی‌های آزمایشگاهی و باستان‌سنجی، گردآوری و توطیق نگارندگان تدوین شده است. اجزای عناصر ساختمانی و عناصر تزیینی در فضای داخلی مسجد جامع قدیم، از متغیرهای این پژوهش بوده است.

یافته‌های پژوهش

نگاهی گذرا به مجموعه تاریخی شیخ جام
مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جام و محوطه‌های وابسته به آن از نظر گستردگی و وسعت، مساحتی حدود ۷۰۸۳۷ مترمربع و محیط تقریبی ۱۱۴۱/۷۳ متر را به خود اختصاص داده است که از این مقدار، به طور تقریبی ۱۰۰۲۶ مترمربع اختصاص به زیربنای دارد. این مجموعه تاریخی در شهر تربت جام واقع شده و بدليل وجود ارزش‌های زیباشناختی و ممتاز معمارانه و آرایه‌های وابسته به این بنایها به شماره ۱۷۴ در تاریخ پانزدهم دی ماه ۱۳۱۰ ش در فهرست آثار غیرمنقول ملی قرار گرفت. با توجه به فراز و نشیب‌ها و تحولات معماری و در نظر گرفتن پیشینه و جایگاه تاریخی، امروزه مجموعه شیخ جام متشکل از اینیه و فضاهایی با کاربری‌های مختلف، شامل گنبدخانه (خلوتخانه)، مسجد جامع قدیم، ایوان و سردر، مسجد کرمانی، گنبد سفید، فضای سرایچه، مدرسه جلالی فیروزشاهی، مسجد جامع نو، بنای حوض انبار و شبستان زمستانی است. طبق آخرین پژوهش‌ها قدمت بنای مورد اشاره از سده هفتم هجری تا دوره قاجار را در بر می‌گیرد.

موقعیت مکانی و دسترسی‌های مسجد جامع قدیم

بنای «مسجد جامع قدیم» معروف به «مسجد عتیق» از نظر موقعیت به طور حدودی در قسمت جنوب غربی مجموعه واقع شده و از نظر نسبت مکانی با بنای پیرامونی، در ضلع شمالی آن، بنای گنبد یا خلوتخانه و در ضلع غربی آن قسمتی از صحن

توصیف معماری مسجد جامع قدیم

چلیپایی شبستان با عرض ۵ متر در میان شبستان یکدیگر را قطع کرده و تلاقی آنها فضایی را به مساحت ۲۵ مترمربع با کارکرد چشمۀ مرکزی و محل ایجاد عنصر گنبدی، فراهم کرده است (Sabermoghadam, 2004). (شکل ۳). درحقیقت سازه زیر گنبد مسجد جامع قدیم، از چهار تویزه آجری هماندازه تشکیل شده که بار طاق میانی را تحمل می‌کرده است (شکل ۴). معماریان این نوع طاق را یکی از پیشرفته‌ترین فنون طاق‌سازی نمونه ایرانی که ساختار آن بر مبنای تویزه و باریکه طاق شکل گرفته، معروفی کرده است (Memarian, 1988).

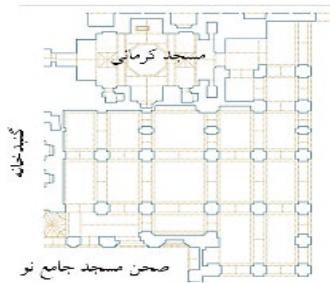
شکل ۳. الگوهای ساختمانی و چشمۀ مرکزی مسجد جامع قدیم
(منبع: نگارندگان)

مسجد جامع قدیم، یکی از مهمترین و بحث‌انگیزترین بناهای مجموعه تاریخی شیخ احمد جام به شمار می‌آید که برای شناخت بیشتر این بنا باید بررسی و تحلیل‌ها را مغطوف به فواصل زمانی پیش از مرمت، آغاز فعالیت‌های بازسازی و احیاء و پس از مرمت کرد. امروزه آنچه از فراز و نشیب‌های زمانه باقی مانده، حاکی از تغییراتی است که در طرح و نقشه اولیه مسجد جامع ایجاد شده است؛ بهطوری‌که پیش از عمدۀ تغییرات، زیربنای تقریبی آن بنا ۵۳۷ مترمربع بوده است. در تقسیم‌بندی سبک‌شناسی معماری ایران، این اثر، بنای پای‌گرفته با تلفیقی از معماری و سازه، که با توجه به ویژگی‌هایی نظیر نیارش^۵، پیمون‌بندی و بهره‌گیری از عناصر یکسان، کاربرد هندسه در طراحی معماری، بزرگنمایی فضا، نوع پلان، کاربرد عناصر خاص، محاسبات دقیق بنا و نما‌سازی ماندگار، در فهرست بناهای ساخته شده معروف به شیوه آذری قرار می‌گیرد. پیرنیا یکی از ویژگی‌های این سبک معماری را وجود طاق‌هایی مانند آهنگ، کلنبو و طاق و تویزه می‌داند که میان آنها به روش کجاوه و خوانچه‌پوش^۶ پر شده است. خوانچه‌پوش، کنایه از روپوش خوانچه است و در اصطلاح بنایان، سقفی که محدب نباشد. تاق و تویزه از نوع خوانچه‌پوش شبستان‌های بزرگ طرفین گنبدخانه مسجد جامع یزد را نیز پوشش داده است (Pirnia, 2016). این طاق با ساختمانی ساده، بارهای واردۀ از پوشش اصلی خود را روی باریکۀ طاق‌هایی که با کمک تویزه‌های گچی که بهطور موازی ساخته و با آجر پوشیده شده‌اند، انتقال می‌دهد. شبستان مسجد جامع تبریز، مدرسه‌آقا در کاشان و بنایی در زواره با این نوع طاق پوشش یافته‌اند (Memarian, 1988).

کالبد معماری مسجد جامع قدیم، فضایی است شبستانی با پایه طاق‌های آجری مربع شکل ۱۶۰ سانتی‌متری و طاق‌های دوطبقه که محدوده‌ای به مساحت تقریبی ۸۲ مترمربع فاقد آشکوبه دوم است. شبستان با ارتفاع ۱۰/۵ متر، شامل پنج رواق در جهت محراب و شرقی غربی و سه رواق در سمت و سوی شمالی-جنوبی با پهنه‌ای ۳/۸۰ متر است. دو رواق محوری و

شکل ۶. قسمتی از شبستان مخربه
جامع قدیم (Violet, 1912)

شکل ۵. پلان مسجد جامع قدیم
(منبع: نگارندگان)

شکل ۴. پوشش خوانچه‌پوش بر روی چهار توزیه آجری -
مسجد جامع قدیم
(منبع: نگارندگان)

از این بنا بوده است (شکل ۶). ویلبر با ارائه نقشه‌ای از «دیز»^۷ یادآور می‌شود: «محدوده‌های علامت زده شده در وضع خیلی بدتر از آنچه «دیز» در سال ۱۹۳۷ میلادی مشاهده کرده است، قرار دارد» (شکل ۷) (Willber, 1986). به نظر ویلبر، محدوده‌های مشخص شده از لحاظ تاریخ قدیمی‌تر از قسمت‌های مجاور خود است. وی در این مطالعات، مسجد جامع قدیم را به نقل از کتب و نشریات دیگر، «نمازخانه سنی» نامیده و از پلان و طرح و نقشه ساختمانی آن با ساختار پنج شبستان و جرزهایی با طاق آجری که پوشیده از گچ بری بوده نقطه مرکزی (چشمۀ میانی) آن گنبدی داشته یاد کرده است (شکل ۸). ویلبر سطوح داخلی طاق‌های سمت جنوبی با پوشش گچی و طرح‌های آجرکاری را با نقوش هندسی غرفه‌های سلطانیه مقایسه کرده است.

لیزا گلمیک از دیگر پژوهشگرانی است که در خلال بررسی دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی شیخ احمد جام، در نقشه ترسیمی، موقعیت مسجد جامع قدیم را پیش از اقدامات مرمتی، در توالی ساختمانی این مجموعه مشخص کرده است (شکل ۹). وی در مقاله‌اش این بنا را که تنها بخش غربی آن بر جای مانده، همان گروه طاق‌های دوطبقه‌ای می‌داند که در مجاورت گنبدخانه قرار دارد. وی معتقد بود، بازسازی کامل مسجد جامع براساس طرح اصلی، عکس‌های قدیمی و بر پایه اظهارنظرها امکان‌پذیر است و پس از تحلیل آنچه از معماری مسجد جامع قدیم باقی مانده، این بنا را فضایی مربع مستطیل سرپوشیده توصیف کرده است که در امتداد محراب، از طریق رواقی شرقی

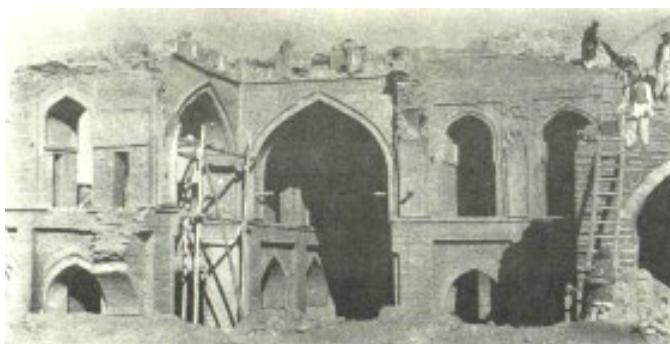
به‌طور کلی مسجد جامع قدیم، در ابتداء، دارای ۱۲ پوشش طاقی مستطیل شکل و شامل پوشش میانی به فرم مربع بوده است که پس از ساخت مسجد جامع نو در دورهٔ تیموری، به‌منظور ایجاد تناسب در حیاط مسجد، دو پوشش طاقی مستطیل شکل حذف شده است. پوشش‌های این بنا از نوع توزیه‌های دهانه کوچک و بزرگ (با توجه به عرض رواق‌ها) با طاق خوانچه‌پوش بوده و شامل قطعات مختلف کاربندی است که میان توزیه‌ها را پر کرده است. پوشش زیرین طاق‌ها نیز در فضای داخلی، طرح آجرکاری خفته راسته (زیگزاگی) است.

طاق‌های دو طبقهٔ فضای داخلی در امتداد هر دو رواق قرار دارد و نمای برخی از طاق‌های طبقهٔ فوقانی، مشابه با طاق نماهای محراب و دارای تزیینات گچ بری است. بررسی معماری بنا نشان می‌دهد، طاق‌های فوقانی که در بلندی ۵ متری فضای داخلی ایجاد شده‌اند، بیشتر عملکرد فضاهای گوشوار به منظور طاق‌سازی و با توجه به یکی از ویژگی‌های سیک آذری، کاربرد آن ارتفاع‌بخشی و پدید آوردن عظمتی مذهبی و معنوی در فضای داخلی مسجد جامع قدیم بوده است (شکل ۵). پیش از الحالات ساختاری، با توجه به آزاد بودن فضای معماری مسجد جامع در اضلاع جنوبی، غربی و شرقی، نور فضای داخلی این بنا از طاق‌های رو به بیرون تأمین می‌شد.

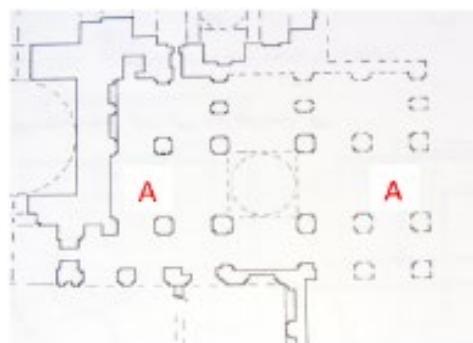
وضعیت بنا پیش از مرمت و بازپیرایی
گزارش‌های محدود منتشرشده و تصاویر موجود از وضعیت پیش از مرمت مسجد جامع قدیم، مؤید ویرانه بودن تقریباً نیمی

تویزه‌های طاق‌های مغولی مسجد جامع اصفهان مقایسه کرده است (Golombek, 1985)، اما به لحاظ ساختاری نوع گنبدی که وی در طرح ایزومتریک از معماری بازسازی شده مسجد جامع قدیم ارائه داده است، با عکس تهیه شده به وسیله ویلبر Willber, (1986) (شکل ۱۰).

غربی به دو قسمت تقسیم شده و از نقطه میانی آن، رواق دیگری در جهت شمالی جنوبی عبور می کند (Golombek, 1985). او با توجه به شواهد معماری از جمله وجود تویزه‌ها و بقایای آنها روی پایه‌های ضلع غربی، آثاری از دو ردیف تزیینات آجری در بدنه غربی بالاتر از بام رواق و عنصر گنبدی در مرکز شبستان با تویزه‌های متقطع در برخورد این دو رواق، این عناصر را با

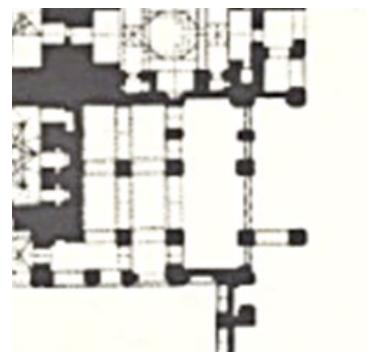
شکل ۸. قسمت‌های باقی‌مانده از معماری گنبد مرکزی مسجد جامع قدیم
منبع (Willber, 1986)

شکل ۷. بخش‌های قدیمی مسجد بروی پلان
«دیز» با حرف (A) مشخص شده است.
منبع (Willber, 1986)

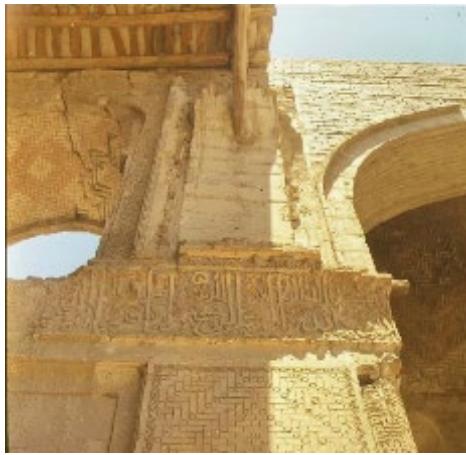
شکل ۱۰. طرح بازسازی مسجد جامع قدیم و گنبد ترسیم شده توسط گلمبک
منبع (Daneshdost, 1985; Golombek, 1985)

شکل ۹. پلان معماری بخش باقی‌مانده از مسجد جامع قدیم
منبع (Daneshdost, 1985; Golombek, 1985)

ضلع شرقی مسجد جامع می‌داند که از ستون‌های؟ (پایه) واقع در تویزه‌های گنبد بر می‌خاستند و با طاق‌هایی از نوع خوانچه‌پوش مسقف می‌شد. وی همچنین در بررسی‌های

لیزا گلمبک نشانه‌هایی از عناصر ساختمانی مانند آثار تویزه طاق‌های ضلع شرقی پوشش میانی را شاهدی بر تقارن فضای اضلاع شرقی و غربی و وجود دهانه‌های دیگری در

شکل ۱۱. طاق‌های دو طبقه مسجد جامع قدیم قبل از مرمت و بازپیرایی

(Technical reports of Jam Tomb, n.d)

(Moghaddam & Pirzad, 2021). مطالعات منتشر شده نشان می‌دهد، بسیاری از شواهد و استناد پنهان در اینیه مرهون فعالیت‌های متخصصان باستان‌شناس در حین انجام برنامه‌های حفاظت و مرمت بوده است، اما در این میان مشکل اصلی، استنباط و تفسیری است که از نسبت میان حفاظت معماری و تاریخ معماری و چالش‌های پیش رو در Nikzad & Abuei (2017). در ماده ۹ منشور ونیز^۹ به این موضوع مهم اشاره شده است، قبل از انجام هرگونه مرمت و پس از آن، باید مطالعه‌ای باستان‌شناسی و تاریخی درباره یادمان صورت بگیرد. حتی برخی متخصصان در رویکرد مرمتی اعتقاد دارند، معمار حفاظتگر باید برای اجرای هر طرحی، با باستان‌شناسان، مهندسان، برنامه‌ریزان، معماران منظر، استادکاران و دیگر کسانی که ممکن است در پروژه بنای تاریخی درگیر باشند، هماهنگی کند (Ayatollahzadeh shirazi, 2003).

از میان این پروژه‌های مرمتی که از تخصص باستان‌شناسان در اجرای برنامه‌های خود سود بردن، باید به گزارش مهریار در بررسی مقدماتی مسجد جامع بروجرد در سال ۱۹۸۳ (Mehryar, 1985) و فعالیت‌های مرمتی مسجد

خود به این نتیجه رسیده است که از محل چشمۀ مرکزی رواق عمود بر هم ساخته شده که طاق‌های دو طبقه را قطع می‌کند؛ یکی از این رواق‌ها در امتداد قبله و دیگری عمود بر آن امتداد بوده و طاق‌های نوع خوانچه‌پوش و کمی پایین‌تر از طاق‌های رواق، امتداد محراب را پوشش می‌داد. قوس‌هایی که در ضلع شمالی رواق نیز قرار داشتند، بقایای آنها در ضلع جنوبی دو طبقه هستند (Golombok, 1985). این محقق، با توجه به وضعیت معماری بنا به این مسئله اشاره کرده است که در میان حرزهای طبقه دوم ضلع غربی، دهانه‌های پوشش‌داری ایجاد شده که عبور در فضای ارتباطی اضلاع چهارگانه طبقه دوم را امکان‌پذیر می‌ساخته و در امتداد هر دو رواق، طاق‌هایی دو طبقه قرار داشته است (شکل ۱۱). وی این طاق‌ها را با نمونه مشابه در فضاهای گوشوار یا غلام‌گردش‌های گبید سلطانیه مقایسه کرده است. گلمبک در مقاله‌اش به این نکته نیز اشاره نموده است که مسجد جامع، درگاه یا مدخل دیگری به ضلع غربی نداشته و رواق شمالی-جنوبی (عمود بر رواق شرقی-غربی) نیز به‌وسیله طاق‌های پانیز^{۱۰} (نظیر پوشش شبستان‌های دو طبقه) پوشیده می‌شد. او دلیل این نظر را وجود کتبیه قرانی فضای داخلی مسجد می‌داند که از دیوار ضلع شمالی آغاز شده و در دیوار جنوبی پایان می‌یابد (Golombok, 1985).

مطالعات تاریخ معماری مسجد جامع قدیم

به‌طور کلی پژوهش‌های انجام شده در حوزه مطالعات تاریخ معماری، مؤید این واقعیت است که حفاظت معماری و تاریخ معماری هر یک مفهوم و حوزه جداگانه‌ای دارند. به‌گونه‌ای که حفاظت، یعنی حفظ اثر تاریخی و استمرار حیات آن و تاریخ معماری به مفهوم شناخت و فهم معماری گذشته است (Nikzad & Abuei, 2017). در این مقوله میراث معماری گستره‌ای است با مجموعه بناها که اجزا و عناصر و ساختار آنها شگفتی‌آفرین است و ذهن انسان را به سمت و سوی تفکر درباره سازندگان آنها ترغیب می‌کند. این جنبه از میراث، دارای ارزش‌های معمارانه، زیباشناختی، اسناد باستان‌شناسی، اجتماعی و حتی معنوی است (Riahi

ایجاد می‌نمود (Talebi, 2000). وجود ارزش‌های متعدد معماری، ساختاری و عملکردی در کالبد مسجد جامع قدیم مجموعهٔ شیخ جام، عامل مهمی بود برای اینکه نگارندگان این بنا را به عنوان یکی از برنامه‌های تدوین شده پیمایشی و میدانی، پلان و طرح و نقشه این بنا را از جهات مختلف بررسی کنند.

از آنجا که در مطالعات پیشین، به نوع طرح و نقشهٔ مسجد (شبستانی بودن) و وجود عنصر گبدهٔ در چشمۀ مرکزی آن اشاره شده بود، با مطالعهٔ جامع پلان بنا در این پژوهش، نکات مهمی در ارتباط با تاریخ معماری مسجد جامع قدیم مشخص شد. تأمل روی اجزای نقشه، این نکته را آشکار کرد که با وجود نشانه‌هایی از عدم تناسب و عناصر الحاقی، در طول زمان پلان اصلی این فضاء، دچار تغییر و تحولات کاربردی شده است. بر مبنای تجزیه و تحلیل پلان، به دلیل اینکه دیوارهای مسجد کرمانی در خط جرزهای مسجد جامع قدیم واقع گردیده و در قسمتی نیز وارد پلان معماری و دیوارهای طاق شده است، به لحاظ زمانی، ساخت جرز ضلع جنوبی یا دیوار حائل انتهایی مسجد کرمانی بعد از مسجد جامع قدیم صورت گرفته است.

بر طبق پلان ترسیم شده (شکل ۱۲)، برای ساخت مسجد کرمانی و به منظور اتصال آن به معماری مسجد جامع قدیم که یکی از اصول ساختمنی دورهٔ ایلخانی یعنی در نظر گرفتن مسئلهٔ عمدۀ تلفیق و ترکیب فرم بنا بوده است ساخت مسجد کرمانی محسوب می‌شد، حذف شده است؛ به نحوی که با برچیدن این قسمت از پایۀ طاق‌ها، ایجاد دیوار و طاق‌های عرضی مسجد کرمانی بر روی آن ممکن شده است. در واقع جرز ایجاد شده به نوعی برابر به شمار می‌آید. از طرفی، برای جبران پایۀ طاق‌های برچیده شده، به جای آن پایه‌های e و f اجرا شده است که توان نگهداری دو طاق را داشته باشد. نقطۀ B قسمتی است که در پشت آن محراب نفیس مسجد کرمانی قرار دارد (شکل ۱۳).

جامع اصفهان توسط گروه مرمتگر ایزمتو (Ezemeo) از سال ۱۹۷۲ تا ۱۹۷۸ (Galdieri, 1991) اشاره کرد که به موازات پروژه‌های مرمتی، اقدامات پیگردی و کاوش در این بناها صورت گرفته است، اما واقعیت این است که جز تعداد معددی، همهٔ بناهایی که حفاظت شدند، چنین فرصتی برای آنها پیش نیامد. از جمله این اماکن تاریخی باید به مجموعهٔ تاریخی شیخ احمد جام و به تبع، تمامی ابنيه و فضاهای آن از جمله مسجد جامع قدیم اشاره کرد که بررسی تاریخ معماری و تغییرات صورت گرفته روی ساختار این بنا در طول زمان، یکی از مهم‌ترین زمینه‌های مطالعاتی این پژوهش با هدف بازشناسی و خواناسازی ویژگی‌های وضع موجود و گذشته این اثر بوده است.

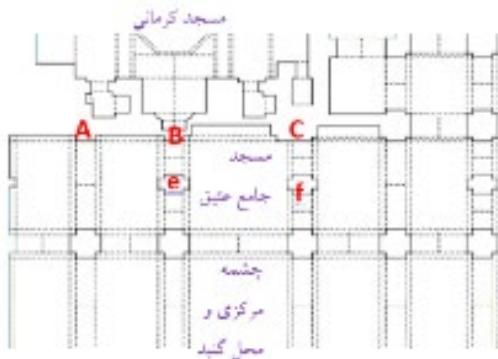
بررسی و تحلیل پلان معماری

یکی از زمینه‌های مطالعاتی بناهای تاریخی، بررسی روند سیر تحولات و تغییرات در طرح، نقشه و پلان این آثار است. طراحی نقشه، یک الگوی اصلی در معماری دورۀ اسلامی به شمار می‌آمد؛ زیرا به صنوف مهندس، معمار، بنا و ناظران ساختمان‌ها کمک می‌کرد تا اطلاعات کاملی از فن ساختمان، تنشیات طلایی، فضاهای بنا و دسترسی‌ها، نوع پوشش‌ها و جرز دیوارها را روی آن ترسیم کنند. در معماری ایرانی، مسجد، این بنای مقدس، به عنوان محل عبادت و اظهار بندگی و مواجهه انسان با کلمۀ الله، از قداست و عظمت خاصی در فرهنگ اسلامی برخوردار است. همان معنویتی که پوپ آن را تلفیقی از فعالیت‌های سودمند عملی و سمبولیسم نیایشی می‌داند که در همه اشکال آن، حس زیباپرستی ایرانی آن را تحت نظم و انسجام درآورده است (Pope, 1986).

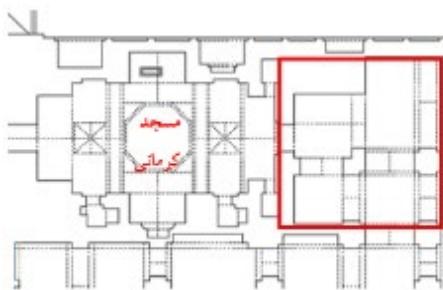
تدقيق در طرح و نقشه مساجد بیانگر آن است که در گذشته، عوامل مهمی در ترسیم پلان این بناهای مذهبی نقش داشته است؛ اینکه معمار با در نظر گرفتن سه عنصر فضا، بنا و انسان، با هدف تأثیرگذاری بر جان و روان مؤمنان و مسلمانان و با تکیه بر اصول اساسی تنشیات و نظم و زیبایی و مقیاس، نوعی تعادل و تعامل در ساختار معماری

شکل ۱۳. موقعیت اتصال جرز انتهایی (جنوبی) مسجد کرمانی به مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

شکل ۱۲. پلان اتصال معماری مسجد کرمانی به جرزهای جنوبی و شرقی مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

شکل ۱۴. بخش الحقیقی به ضلع جنوبی مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

برآیند باستان‌شناسی از اقدامات بازسازی و احیای بنا

دفتر فنی خراسان، یکی از زیرمجموعه‌های استانی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران شناخته می‌شد که فعالیتهای مرمتی خود را از سال ۱۹۶۹ م آغاز کرد. از جمله اقدامات این دفتر در جریان برنامه‌های مرمت بناهای تاریخی خراسان، انجام مطالعات و بازسازی مسجد جامع قدیم بود که این فعالیتها، در سال ۱۹۷۳ م شروع شد. طبق گزارش این دفتر، بنای مسجد (پیش از اقدامات مرمتی) به صورت ویرانه‌ای بود که نیمی از آن خراب شده و در مجاورت بیابان و فضای باز قرار گرفته بود (شکل ۱۵). همچنین فضای معماری این اثر در زمان تهیه گزارش، بر اثر نفوذ آب

تغییر بعدی که در پلان مسجد جامع صورت گرفته، پس از بنیان مسجد کرمانی بوده است. در این تغییرات ضلع جنوبی بنا را که به طور تقریبی مساحت ۸۲ مترمربع را اشغال نموده بود، برای ایجاد فضایی طاق دار، بدون وجود طاق‌های فوقانی گوشوار (دو طبقه) اختصاص داده‌اند. این تحول پلان در نمونه آجرهای مسجد جامع قدیم و نمونه‌های به کار رفته در بخش الحقیقی مشهود است. از نظر تناسب، افزایش مساحت با مضاعف شدن جرم ساختمانی نسبت عکس دارد؛ بنابراین منظور معمار از این اقدام، ایجاد تعادل، زاویه و تطبیق معماری بوده است (شکل ۱۴). از دیگر رویدادهای تاریخ معماری مسجد جامع قدیم، باید به تخریب طاق گوشه ضلع شمال غربی شبستان واقع در ضلع شمالی موقعیت محراب بنا در دورهٔ تیموری و در زمان بنیان مسجد جامع جدید (نو) اشاره کرد؛ به گونه‌ای که طاق مسجد جامع قدیم را تخریب کرده و ستون آجری مسجد جامع جدید جایگزین آن شده است.

بازسازی کرد تا از آنها را برای مخصوص نمودن و به عنوان پشت بند قسمت های باقی مانده استفاده کند. با وجود اینکه هیچ گونه فعالیت باستان شناسی در مسجد جامع قدیم صورت نگرفته است، متأسفانه به دلیل خلاصه نویسی و تهیه فهرست، گزارش جامعی از مرمت و بازسازی این بنا که توسط گروه مرمتگران و ناظران تهیه شده باشد، وجود ندارد؛ بنابراین به دلیل عدم دسترسی به جزئیات، پیوند بین برداشت های باستان شناسی و برنامه های مرمتی و انتباط این دو غیرممکن به نظر نمی رسد، اما واقعیت این است که مجموعه خاکبرداری ها، سوندازها و ایجاد چاهک، بیشتر کاربرد مرمتی داشته و به وسیله مرمتگران ایجاد شده است؛ اگرچه حضور تیم باستان شناسی در زمان مرمت می توانست اطلاعات ذی قیمتی را در شناخت مسجد جامع قدیم، به دست دهد. با این حال تجزیه و تحلیل شواهدی که باقی مانده، تا حدودی می تواند در مطالعات و بررسی های باستان شناسی مسجد جامع قدیم ثمر بخش باشد.

شکل ۱۵. نمای شمالی بقایای معماری مسجد جامع قدیم، پیش از مرمت
منبع: [\(Technical reports of Jam Tomb, n.d\)](#)

پوشش های شبستان ضلع شرقی و گچ بری های بسیار نفیس آن، اغلب فرو ریخته یا در حال ریزش بوده است (Technical reports of Jam Tomb, n.d) (شکل ۱۶).

با توجه به این وضعیت، بر مبنای تصمیم کارشناسان دفتر فنی خراسان و بر اساس طرح مرمت، بازسازی این بنا از سمت شرق که در فضای باز قرار گرفته آغاز شد تا موجب تحکیم بخش های باقی مانده در محدوده محراب، حفاظت از بقایای آن و طاق های دو طبقه موجود و احیای کامل این قسمت شود. افزون بر این، در مطالعات مرمتی حفظ و تثبیت کتیبه و تزیینات گچ بری نیز لحاظ گردید (Technical reports of Jam Tomb, n.d) (شکل ۱۷). به این منظور، آواربرداری ها و سونداز هایی^{۱۰} در دیوار پشت محراب و پایه های طرفین صورت گرفت که منجر به پیدا شدن فرورفتگی محراب در دیوار انتهایی و میل چاه های قنات متروکه قدیمی (?) گردید. اگرچه در پرونده مرمتی، حفره کشف شده، بقایای قنات متروکه معروفی شده است، با توجه به اینکه در محدوده مورد اشاره، نمونه دیگری پیدا نشده، می توان این اثر را چاهی قدیمی و پرشده فرض کرد که متأسفانه اطلاعات بیشتری از آن در گزارش وجود ندارد. همچنین به منظور شناسایی ادامه پی های مسجد جامع قدیم، خاکبرداری از کف حیاط مسجد جامع نو و ضلع غربی مسجد قدیم صورت گرفت. نتیجه این گمانه زنی نشان داد، آجرهای شش ضلعی بزرگ کف مسجد جامع قدیم که تا جلو محراب امتداد می یافتد، در واقع می توانست معرف محدوده ساختار و کالبد معماری این بنا باشد (Daneshdost, 1985) (شکل ۱۸). در مواجهه با این وضعیت، گروه مرمت دفتر فنی خراسان، با هدف استحکام بخشی فضای داخلی، با آرماتور گذاری یک ردیف از پایه های مسجد قدیم را احیا و

شکل ۱۷. پلان جانمایی بازسازی پایه‌های شبستان مسجد جام قدیم
(Technical reports of Jam Tomb, n.d.)
منبع:

شکل ۱۶. بخشی از تخریب‌های مسجد جام قدیم
(Technical reports of Jam Tomb, n.d.)
منبع:

مرمت طاق مسجد جامع قدیم یا تخریب ستون مسجد جام نو؟

استانداردهای فرایند حفاظت معمارانه، موضوعی است که پیوندی مستقیم با کیفیت اجرای برنامه‌های مرمتی و معرفی بنا دارد؛ بنابراین حساسیت مرمت و احیا و باززنده‌سازی اثر، زمانی مضاعف می‌شود که بحث اصالت و حفظ تمامیت بنا و وفاداری به اندیشه‌ها و سبک‌های معماري گذشته مدنظر قرار گیرد (Riahi Moghaddam & Pirzad, 2021). از این نظر، تفاوت دیدگاه‌های موجود و تنوع پذیری آنها در مقوله احیا و مرمت آثار و ابنيه تاریخی و ابعاد ارزشی و زیباشتاختی، چالش‌های اساسی را پیش روی مرمتگران و کارشناسان این فن، در برابر حفظ ماهیت و انسجام تاریخی اثر قرار داده است (Asefi & Radmehr, 2014).

مهندس آیت‌الهزارده شیرازی در مقاله علمی خود، ضمن اشاره به این نکته که بحث حفاظت بنای‌های تاریخی، مستلزم مدیریتی هوشمندانه، قضاوی معقول و حسی روشن است، در موضوع اخلاق در حفاظت به این نکته مهم اشاره کرده است که در فعالیت‌های مرمت ابنيه و آثار، شواهد تاریخی نباید از بین بروند، مخدوش یا محو شوند (Ayatollahzadeh shirazi, 2003). چنانچه در سطور پیشین بیان شد، مطالعات تاریخ معماری مسجد جام قدیم، مؤید این واقعیت است که معمار مسجد جام جدید (نو) در دوره تیموری در زمان ایجاد ستون‌های شبستان، طاق گوشه ضلع شمال غربی و محراب مسجد جامع قدیم را تخریب کرده است تا ستون

شکل ۱۸. پیدا شدن کف‌های قدیمی مسجد جام قدیم تا محل
محراب و دهانه چاه قدیمی در همان محدوده
(Technical reports of Jam Tomb, n.d.)
منبع:

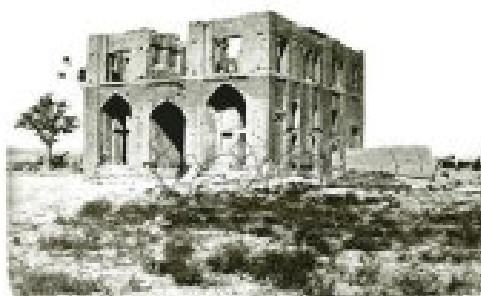

شکل ۱۹. شبستان مسجد نو و ستون و پوشش آن، پیش از
اجرای رواق شمالی حیاط مسجد
(Daneshdost, 1985)
منبع:

مسجد جامع قدیم صورت گرفت، اما در باطن، عاملی برای از بین رفتن بخشی از تاریخ و گواه معماری بنا در سده نهم هجری بوده است. (شکل ۲۰ و ۲۱).

شکل ۲۱. ستون تخریب شده توسط گروه مرمت برای ایجاد رواق مسجد جامع نو برای احیای طاق مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

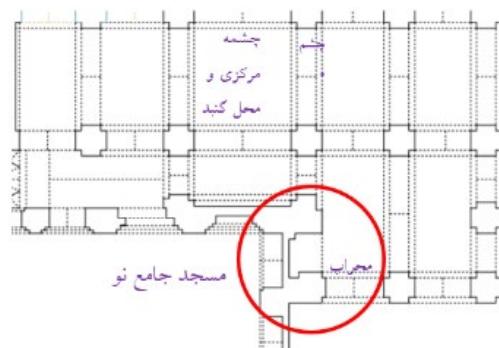

شکل ۲۲. طاق‌های دو طبقه در عکس قدیمی نقاره‌خانه یا عمارت حظیره
(Golestan Palace photo and file archive, 2020)

بررسی و تحلیل عناصر آرایه‌ای

عامل تزیین به عنوان آراسته نمودن اینیه یا هر اثر هنری که بیانگر اعتلای هنر باشد، در هر برهه‌ای از زمان با توجه به شهود و کشف عوامل توسط هنرمند، در دوران مختلف با تنوع خاصی همراه است. مسجد جامع قدیم از جمله بناهایی است که هنر گچبری سده هشتم هجری (اوج شکوفایی این هنر) با عناصر متتنوع و کهن‌الگوهای ایرانی در آن مشاهده

مسجد جامع نو جایگزین آن شود (شکل ۱۹)، اما یکی از اقدامات دفتر فنی خراسان در زمان مرمت مسجد جامع قدیم، بازگرداندن این دو بنا به وضعیت پیشین بوده است؛ به‌طوری‌که این عمل در ظاهر به منظور تکمیل معماری طاق

شکل ۲۰. پلان محل تخریب مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

مطالعات تطبیقی معماری

نتایجی که بررسی‌های گونه‌شناسی مسجد جامع قدیم در بازشناسی عناصر و اجزای معماری، نوع قوس‌ها، طاق‌ها و ساختار آنها در بی داشت، تطبیق آن با یکی از ساختمان‌های سده هشتم هجری بود. تنها تصویر تهیه شده از این بنا که به «نقاره‌خانه» یا «عمارت آرامگاه شیخ شهاب‌الدین اهری» از عرفه و شاعران سده سیزدهم میلادی، معروف بوده در مجموعه عکس‌های دوره قاجار آرشیو کاخ گلستان به یادگار مانده است. بنای نقاره‌خانه، تا دوره پهلوی اول، در جانب شمال شرقی «مجموعه شیخ شهاب‌الدین اهری» در شهر اهر قرار داشته و بنا به دلایلی نامعلوم، متأسفانه در سال ۱۹۴۱م، تخریب شده است (Shafizadeh & Ebrahimi, 2021). این بنا، مشابه مسجد جامع قدیم و مسجد جامع نظر، دارای شبستنی با طاق‌های دو طبقه و از آثار دوره ایلخانی بوده است (شکل ۲۲). مجموعه شیخ شهاب‌الدین اهری شامل خانقاہ، مسجد، ایوانی بلند، مناره‌ها و غرفه‌های متعدد است.

از اینیه تاریخی که تاریخ بنیان آنها به ثلث نیمة اول سده هشتم هجری بازمی‌گردد، قابل مقایسه است. از جمله این آثار باید از کتیبه‌های مسجد کرمانی مجموعه شیخ جام (۷۱۸ ق/ ۱۳۱۸)، مسجد جامع نطنز (۷۰۹ ق/ ۱۳۰۹) (Blair, 2008)، صومعه یا چله‌خانه بایزید بسطامی، محراب مسجد ابرکوه، مسجد جامع تبریز و محراب الجایتو (۷۱۰ ق/ ۱۳۱۰) نام برد.

شکل ۲۳. کتیبه مادر و فرزند در مسجد جامع قدیم
(منبع: نگارندگان)

فضای داخلی مسجد جامع قدیم در نقاط دیگر نیز، دارای کتیبه‌های گچبری است که برای نخستین بار در همین پژوهش، بررسی، خوانش و تحلیل گردید. یکی از این عناصر معماری که کتیبه روی آنها ایجاد شده، محراب‌واره‌هایی (طاق نماهای تزیینی شبیه به محراب) است که به صورت چشمۀ طاق‌هایی در بالای طاق‌های پایینی در جرزهای ضلع شمال غربی و جنوب شرقی طرفین محراب مسجد جامع قدیم دیده می‌شود (شکل ۲۴). این محراب‌واره‌ها به صورت قرینه بوده‌اند که در حال حاضر از معماری قدیم، تنها محراب‌واره ضلع شمال شرقی دیواره شمال غربی، از نظر وجود کتیبه سالم باقی مانده است، اما محراب‌واره ضلع جنوب غربی، بازسازی شده و تنها قسمت‌هایی از کتیبه حاشیه‌ای آن دیده می‌شود. محراب‌واره ضلع شمال شرقی در حاشیه، مزین به آیه ۲۵۵ سوره مبارکه بقره و قسمتی از آیه‌الکرسی تا «هو العلی العظیم» به خط ثلث است که در لچکی طرفین آن، دو دایره (نمادی از خورشید و ماه) گچبری

می‌شود. علاوه بر وجود کتیبه قرآنی، مشحون از تزیینات متنوع گچبری با عناصر نباتی و هندسی است.

کتیبه‌های مسجد جامع قدیم

کتیبه‌ها در فرم‌ها و اشكال گوناگون، با خطوط متفاوت از مهم‌ترین منابع تاریخی و سندی مستدل و متقن، حاوی آگاهی‌ها و پیام‌هایی از جمله هویت فضاهای معماری، بانی، تاریخ بنیان، اوضاع سیاسی و مذهبی وغیره را در بر دارند. (Taghizade & Alimohammadi Ardakani, 2017) مهم‌ترین کتیبه مسجد جامع قدیم، نوشته‌ای است قرآنی با زمینه‌ای از لاجورد طبیعی و مضامین معناگرایانه و عرفانی در فضای داخلی بنا که یکی از زیباترین کتیبه‌های قرآنی مادر و فرزند (شامل دو ردیف نوشته به موازات و مکمل یکدیگر) در قرن هشتم هجری محسوب می‌شود (شکل ۲۳). این نوشته‌های گچبری برجسته که از دیوار ضلع شمالی آغاز شده و در دیوار جنوبی پایان می‌یابد، شامل دو قلم نگارشی خط کوفی و خوش‌نویسی نسخ است. نوشته مادر (خط پایین) کتیبه‌ای است با آرایه‌هایی از موتیف‌های گیاهی شامل قسمتی از شش آیه اول سوره مبارکه «فتح» و کتیبه فرزند (خط بالایی) به موازات نوشته پایینی حاوی سوره «نبا» به قلم کوفی است (Sabermoghadam, n.d.). گلمبک در مقاله خود با برداشت نادرست، کتیبه مادر را حاوی شش آیه اول سوره فتح به جز چهل و پنج کلمه میانی آن ذکر کرده است (Golombok, 1985).

این نوع کتیبه‌نویسی به لحاظ دو نگارشی، علاوه بر گنبدخانه مجموعه شیخ جام (۷۶۳ ق/ ۱۳۶۱)، در اینیه تاریخی دیگری از جمله تربت خانه گنبد سلطانیه (۷۱۰ ق/ ۱۳۱۰) (Hamzelo, 2002)، بقعه پیربکران (۷۱۲ ق/ ۱۳۱۲) (Hamzavi & Asalani, 2012) ۷۲۲ ق، مسجد جامع ورامین (۷۲۵ ق/ ۱۳۲۲)، مقبره سید رکن‌الدین (۷۳۷ ق/ ۱۳۲۴)، مسجد جامع ابرقو (۷۳۸ ق/ ۱۳۳۷)، بنای امامزاده فضل بن سلیمان آوه و بنای آرامگاهی سید شمس‌الدین (۷۶۷ ق/ ۱۳۶۵) شناسایی شده است. کتیبه مسجد جامع قدیم، از نظر نقش‌ها، آرایه‌ها و تزیینات نوشته‌های قرآنی با تعدادی

به کتیبه اصلی بالا رفته‌اند، اما امتداد ستون نماهای طرفین طاق‌های پایینی تا محل خیز قوس طاق ادامه دارد. ستون نماهای بلند در بالاترین قسمت شامل کتیبه معقلی (بنایی) و مضمون آن تکرار نام محمد (ص)، به شیوه‌ای موزون و هنرمندانه است و بقیه نمای آن حاوی کتیبه طرح مارپیچی مزین به عبارت «الملک لله»^{۱۳} به صورت مکرر و تزیینات گیاهی است. این عناصر نباتی به صورت باندهایی مایل، در فواصل معین، نمای باریک ستون‌ها را آراسته و کتیبه در قسمت‌هایی از آن تکرار شده است. روی این تزیینات گچی انگاره‌هایی از رنگ لا جوردی به کار رفته که در رنگ آمیزی زمینه کتیبه اصلی مشاهده می‌شود (شکل ۲۵). اشکال و فرم‌های نباتی و هندسی و ساختارهای تزیینی این دو ستون‌نمای، قابل مقایسه با نقوش و آژدها کاری محراب‌نماهای گچبری ایلخانی، مکشوفه از لایه‌برداری از ارادة ایوان مجموعه شیخ جام و آرایه‌های گچبری صومعه بایزید بسطامی است. همچنین ستون‌نماهای طرفین طاق‌ها، مشابه با قسمت بالای باریک ستون‌های زاویه دیوارهای، پوشیده از کتیبه معقلی نام حضرت محمد (ص) است. عبارت معنای‌گرایانه «الملک لله» از قرون اولیه اسلامی مورد توجه حاکمان بوده و در تعدادی از بنایهای این دوره وجود دارد. از جمله این نام الهی در ستونچه‌های محراب کوچک سلجوقی مسجد جامع ساوه، مسجد جامع گلپایگان متعلق به عصر سلجوقی، ساق گنبد مسجد ایلخانی کبیر بزد، در شانزده مقرنس زیر گوشواره‌ای گنبد بقعه ایلخانی سید رکن‌الدین بزد و گنبد مقبره امیرشاه ملک (مسجدشاه) در مشهد از آثار دوره تیموری (سدۀ پانزدهم) شناسایی شده است. علاوه بر آن، کتیبه متعلق به عصر ایلخانی (سدۀ چهاردهم) در موزه گرانادا (Dodds, 1992) بر روی ازاره باقی‌مانده از یک بنای مذهبی و در موزه کلیولند (Dodds, 1992) روی پارچه زربفت دیده شده است. کتیبه‌های معقلی مسجد جامع قدیم قابل مقایسه با کتیبه‌های مشابه در مجموعه شیخ عبدالصمد اصفهانی در نطنز و مسجد اشترجان اصفهان از آثار دوره ایلخانی است.

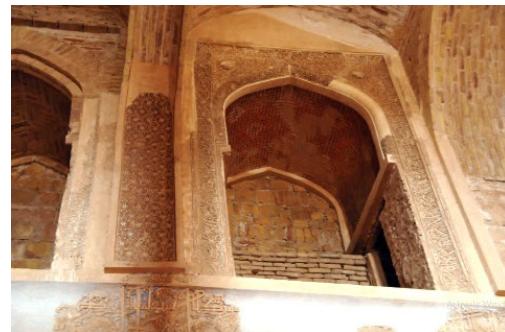
و فضاهای بین نوشه‌ها با عناصر تزیینی مشابه با تزیینات کتیبه اصلی آراسته شده است.

محراب‌واره ضلع جنوب غربی دارای کتیبه‌ای به قلم کوفی تزیینی همراه با گره هندسی در امتداد دو حرف الف از دو کلمه است که مضمون آن تکرار یک حدیث در حاشیه محراب‌واره است.^{۱۴} بخش ابتدایی این حدیث [الناس نیام] ناقص بوده و در تکرار دوم نیز تا فاذا باقی مانده است. احتمال دارد این حدیث در حاشیه محراب‌واره، چهار بار تکرار شده باشد. این گفتار دینی در منابع اهل سنت از برخی اصحاب و تابعان و در منابع شیعی هم از پیامبر اسلام (ص) و هم از امیرالمؤمنین علی (ع) نقل شده است.^{۱۵} این حدیث به شرح

زیر خوانش گردید:

«[الناس نیام] مْ فَإِذَا مَاتُوا [ا] أَنْتَهُوا [ا] الناس نیام فاذا [ماتوا و انتهوا]»

معنی حدیث: مردم در خوابند و زمانی که از دنیا رفتند، بیدار می‌شوند.

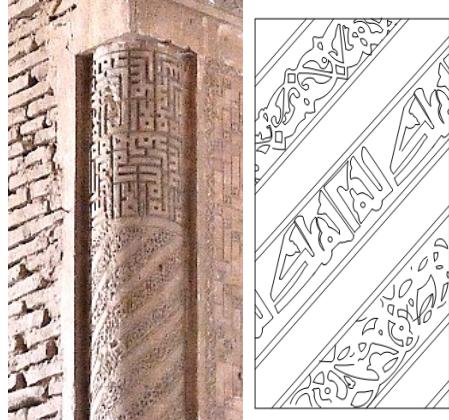

شکل ۲۴. محراب‌واره‌های ضلع شمالی فضای داخلی مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

افزون بر نقاطی که اشاره شد، این بنا در محدوده محراب، دارای ستون نماها یا باریک ستون‌هایی است که بر نمای آنها علاوه بر کتیبه، نقوش و طرح‌های گیاهی و هندسی به صورت گچبری ایجاد شده است. این ستون نماها، در محل اتصال زاویه دیوارهای اضلاع شمال غربی و جنوب شرقی و در طرفین طاق‌های پایینی این جرزهای، ستون نماهای گچی ایجاد شده است. ستون نماهای زاویه دیوارها تا محل اتصال

را می‌توان در کاخ‌های عمان، المشتی و سامرا مشاهده کرد.
هنر گچ بری با سنت‌ها و الگوهای کهن، در قرون میانی نیز
ادامه یافت و زینت‌بخش بناهای دوره ایلخانی و تیموری
گردید. بناهای ارزشمندی از قرن ۸ هجری / سده ۱۴ دارای
الگوهای تزیینی گچ بری است که باید از مجموعه بازیزد
بساطامی، مسجد کرمانی مجموعه شیخ جام، مجموعه شیخ
عبدالصمد اصفهانی در نظر نداشته باشد. محراب شیخ ابوالحسن خرقانی،
محراب مسجد اشترجان و محراب‌های کوچه میر در شهر
نطنز نام برده.

مسجد جامع قدیم از جمله اینیهای است که تبلور و تکامل هنر گچبری با مضماین و الگوهای پیش از اسلام و قرون اولیه اسلامی را در دوره ایلخانان، به نمایش گذاشته است(شکل ۲۶). قسمت‌هایی از فضای داخلی این بنا آراسته به گچبری‌های تزیینی بوده که قسمت‌های بسیاری از آنها توسط مرمتگران دفتر فنی خراسان، تثبیت و مرمت شده است(شکل ۲۷). به طور عمده، قسمت‌های باقیمانده از این تزیینات شامل طرح‌ها و نقوش گیاهی کتیبه قرآنی و آرایه‌های گچی در قالب دیوارنماهای برجسته، استوک‌ها، طرح اندازی آجری دیوارها و کلوکبندهای گچی است. طرح‌های گچبری شده پیرامون حروف و عبارات قرآنی، مجموعه‌ای از نقوش کهن‌الگوی معناگرایانه ایرانی در شکل، گل نیلوفر، خوش‌های انگور و برگ مو و برگ‌های کنگر است (جدول ۱). تزیینات گچبری مسجد جامع قدیم که در قالب نقوش هندسی نمود یافته، مجموعه‌ای از زنجیره لوزی‌های متعددالمرکز با طرح‌های آجری زیگزاگی، مثلث‌های داخل هم در نمای دیوارهای کم پهنا، شش‌ضلعی، طرح‌های آجری خفته راسته در محل خیز طاق‌ها و ادامه آن تا پوشش زیر قوس‌ها، طرح‌های برجسته کاری هندسی بسیار ظریف در اطراف قوس طاق‌نماها را به خود اختصاص داده است. عناصر تزیینی از اره با طرح گره چینی، شامل نقش یک گل شش پر در میان یک شش‌ضلعی منتظم (طرح موسوم به شش و سه سلی) است. این طرح در آثار گچبری دوره

شکل ۲۵. کتبه‌الملک اللہ به خط کوفی و محمد (ص) در فرم معقلی
بر روی ستون نماها، مسجد جامع قدیم
(منبع: نگارنده‌گان)

الگوها و عناصر تزیینی

وجود عناصر تزیینی از جمله هنر گچبری و انگارهای از کاشی معرق، از جمله شاخه‌های هنری مسجد جامع قدیم در سده هشتم هجری به شمار می‌آید. هنر گچبری از جمله عناصر تزیینی است که کاربرد بیشتری در آرایه‌های مسجد جامع قدیم داشته است. به طور عمده هنر گچبری و کاربرد گچ در ایران سابقه‌ای طولانی دارد، اما این هنر پس از آنکه در دوره اشکانی، روش‌مند و از اسلوب ویژه‌ای برخوردار گشت، در عصر ساسانی با شیوه‌ها و سبک و سیاق خاصی به همراه نقوش و موتیف‌های گیاهی و هندسی نظری پالمت (نخل)، گل لوتوس و اکانتوس، تاک و پیچک، نقش بلوط، طرح‌های چلپیا، دایره و منحنی‌ها، مریع، چندضلعی و مثلث، موجب تحولاتی در دیگر هنرهای این دوره و سپس هنرهای قرون اولیه اسلامی در ایران و فراتر از مرزهای این سرزمین باستانی شد. از معماری‌های دوره ساسانی که آثار گچبری در آنها به مرحله تکامل رسیده، می‌توان به کاخ‌های بیشاپور، چال‌ترخال، تیسفون، کیش و... اشاره کرد. همچنین با تحولاتی که در هنر گچبری با آمیختگی تعالیم دوره اسلامی روی داد، به تدریج علاوه بر تداوم سبک هنری دوره ساسانی، موتیف‌های سیمرغ، برگ‌های انگور، گل و بوته، نقوش اسلامی و ختایی در این آثار به کار رفت که نمونه‌ای این طرح‌ها

از دیگر الگوهای عناصر تزیینی گچبری فضای داخلی مسجد جامع قدیم استوک‌ها^{۱۴} و کلوکبند^{۱۵}‌های گچی هستند. کلوکبند با نام‌های دیگری از جمله نقوش مهری، کوربندی یا توپی‌های ته‌آجری نیز شناخته می‌شود. این نوع تزیین، قسمتی از نمای دیوارهای فضای داخلی را پوشش داده است. کلوکبندها، از زمرة الگوهای شیوه‌های تزیینی است که در دوره سلجوقیان رواج پیدا کرده و در بیشتر بناهای دوره ایلخانی نیز وجود دارد. عنصر تزیینی دیگری که تنها انگاره‌هایی از آن باقی مانده، کاشی معرق روی یکی از پشت طاق‌های زیر گنبد است. وجود قطعه کاشی نصب شده، این نظریه را تقویت می‌کند که به احتمال زیاد، تمام نمای چهار طرف پشت طاق‌های زیرگنبد چشمۀ مرکزی پوشیده از این نوع تزیین بوده است.

سلجوقی که تداوم هنری گچبری ساسانی است، دیده می‌شود. گلبرگ‌های داخل شش‌ضلعی‌ها و نقاطی دیگر از طرح این ازاره، دارای حفره‌های کوچک بوده و تداعی‌کننده سبک A گچبری سامرۀ، ملهم از هنر ساسانی است.

شکل ۲۶. طرح تزیینی از ازاره مسجد جامع قدیم ملهم از الگوهای هنری پیش از اسلام و قرون اولیه اسلامی
(منبع: نگارندگان)

جدول ۱. آنالیز عناصر گیاهی کتبیه‌های قرآنی دوره ایلخانی (منبع: نگارندگان)

نام بنا	الگوهایی از فیگورهای تزیینی	آنالیز طرح‌ها
مسجد جامع قدیم مجموعه شیخ احمد جام		
مسجد کرمانی مجموعه شیخ احمد جام		
مسجد جامع مجموعه شیخ عبدالصمد، نطنز		
عنوان	نحوه ایجاد الگوهای گچبری	آنالیز طرح‌ها
نحوه ایجاد الگوهای گچبری	آنالیز طرح‌ها	عنوان

طرح بالمت، روزت، نقوش کاجی شکل، گل لوتوس، خوشۀای انگور، برگ مو، برگ‌های کنگر، گل پروانه‌ای، طرح‌های اسلامی و ختایی، گل‌های چند پر، نقوش تکرارشونده، ساقه‌بندهای ضخیم و توخالی، ترکیب‌بندی گیاهی چندلایه، آژده‌کاری، قوس‌های حلزونی و منحنی

انواع گل‌های چندپر با گلبرگ‌های گرد، گل چگل پروانه‌ای، گل نیلوفر، گل‌های طبیعت‌گرا، شبۀ غنچه و برگ‌های ساده، ساقه‌بندهای ضخیم و توخالی، آژده‌کاری، اسلامی و ختایی

مسجد کرمانی
مجموعه شیخ
احمد جام

نقوش ملهم از عناصر طبیعی و طرح‌های انتزاعی اسلامی‌ها و ختایی‌ها، ساقه‌بندهای ضخیم و توخالی، گل پروانه‌ای، نقش پالمت، برگ‌های کنگر، روزت، نقوش کاجی شکل، گل لوتوس، خوشۀای انگور و برگ مو

مسجد جامع
مجموعه شیخ
عبدالصمد،
نطنز

۴۳/۴۹ درصد بوده است؛ بنابراین کاربرد این نوع گچ در عناصر تزیینی مسجد جامع و خلق آثار زیبای گچبری، نیت هنرمند برای استحکام‌بخشی به این آرایه‌ها و اهمیت آنها را در این فضای نشان می‌دهد. تنها تغییرات فیزیکی که در گچبری‌های این بنا با گذشت زمان و براساس خاصیت گچ، اتفاق افتاده، کدر و چرکین شدن و همین‌طور ریزش قسمت‌هایی از عناصر تزیینی است.

الگوهای ساختاری در معماری و آرایه‌ها

مطالعات پژوهشگران نشان می‌دهد، در گذشته، شیوه‌های به کاررفته در بحث مقیاس و اندازه‌گیری در بناهای، بر پایهٔ یکان و پیمون^{۱۷} انسانی برقرار می‌شدند که هدف اصلی آنها به وجود آوردن ادراک و احساسی از انسجام در یک یا چند ترکیب بصری بوده است، اما این بدان معنا نیست که تنها انجام محاسبات دقیق سازه‌ای و تحلیل پایداری ساختار و تحمل نیروها را مطالعهٔ تکمیلی و شناخت کالبد معماري و فن ساختمان یا نیارش فرض کنیم. بلکه این مبحث امری است دقیق و پیچیده که وابسته به طراحی و به کارگیری آن در ارتباط با بخش‌های مختلف فضاهای، کارکرد آن و ساخت‌مایه است (Riahi Moghaddam & Pirzad, 2021).

مسجد جامع قدیم از بنای‌هایی است که با ساختاری متفاوت از دیگر بنای‌های مجموعهٔ شیخ جام، حاوی زنجیرهایی به هم پیوسته از الگوهای مشخص با مؤلفه‌های معماری، هنری و مذهبی است. فضای داخلی این بنا و وسعت شبستانی آن، ضریبی از ابعاد انسانی با هندسه‌ای متوازن و هماهنگ است. درواقع طراحی بنا به عنوان الگوی هندسی و تقسیم فضای داخلی آن به محدوده‌های متناسب کارآمد با مقیاس انسانی، مناسب هرگونه تجمع و برنامه‌های آموزشی است؛ به نحوی که تناسبات معماري در اجزا و عناصر سازه‌ای و در ارتفاع بنا بر پایه اصول ایستایی و نیارش صورت گرفته و نوع طاق‌ها و نورگیرها، بیانگر طراحی آنها براساس نیاز و روشنایی محدوده‌های تجمع در فضای داخلی بوده است. یکی از مباحث مورد توجه در مسجد جامع قدیم، موضوع سازه‌ای و بارهای وارده و نحوه توزیع آنها توسط عناصر معماري است که سبب تلفیق موزون پارادایم‌های ساختمانی و سازه شده است. با وجود تغییر تنش

شکل ۲۷. بخشی از طرح‌ها و نقوش تزیینی دیوارنماها

(منبع: نگارندگان)

شکل ۲۸. گلوک‌بندهای گچی در تزیینات گچبری مسجد جامع قدیم

(منبع: نگارندگان)

باستان‌سنگی تزیینات گچبری

یکی از روش‌های کاربردی به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها در زمینه‌های باستان‌شناسی نوین، باستان‌سنگی به کمک آنالیزهای آزمایشگاهی، برای دستیابی به نتایج مطلوب برونداده‌های علمی است؛ به همین دلیل بخشی از مطالعات مسجد جامع قدیم به‌ویژه برای بازشناسی ماهیت و اصالت آرایه‌های این بنا، به انجام آنالیزها معطوف شد. در این اقدام، قسمتی از گچ‌های تزیینات این بنا با رعایت اصول و قواعد کارشناسی، نمونه‌برداری شد. نتایج آزمایش‌های آنالیزی «XRF»^{۱۸} نشان داد، نمونه‌های گچ‌های آنالیز شده از بقیه نمونه گچ‌های متعلق به فضاهای دیگر مجموعه، از خلوص بالایی برخوردار است. عناصر کیفی و مؤثر این نمونه شامل سیلیس با ۱/۶۵ درصد، عنصر آهن با ۰/۲۹ درصد و سولفات آن حدود

معماری آن اشاره کرد که متناسب با کارکرده آموزشی، مناسب تجمعات حلقه‌ای و فرقه‌ای مریدان و تربیت آنها به عنوان یک کانون خانقاھی در کنار مزار شیخ جام بوده است. در این باره، خانیکوف روسی به ویرانه‌های خانقاھی خارج از محوطه اول نزدیک دیوار جنوبی (بقایای مسجد جامع قدیم) اشاره کرده است (Khanykov, 1996). مسجد جامع قدیم علاوه بر این کارکردها، محل تجمع مریدان و عبادت‌کنندگان، تدریس و مکان عرض و خطابه فرزندان و نوادگان شیخ جام نیز به شمار می‌آمد که در آن به منبر می‌رفتند و مردم را موضعه و نصیحت می‌کردند. افزون بر این مفهوم کتبیه کوفی با مضمون حدیثی آگاهی‌دهنده به مسلمانان در یکی از محراب‌واره‌ها، مؤید زمینه‌های تفکر و عبادت توان در فضای داخلی مسجد جامع است.

گاهنگاری و بانی مسجد جامع قدیم

بنا بر سطور پیشین، عمدۀ مطالعات مسجد جامع قدیم پیش از مرمت و بازپیرایی بنا، توسط معماران اروپایی سنت‌گرا، ویلبر و گلمبک، با رویکردی توصیفی- تاریخی و گاه مقایسه‌ای به انجام رسیده است. ویلبر با عنوان «قسمتی از بنای زیارتگاه»، عنصر هنری این بنا و فیگورهای تزیینی آن را متعلق به نیمة اول قرن چهاردهم میلادی همزمان با اوایل سده هشتم هجری می‌داند. او تاریخ بنای مسجد جامع قدیم را حدود ۷۳۰ ق/ ۱۳۳۰ م ذکر کرده است (Willber, 1986). گلمبک نیز در بحث مطالعات تطبیقی معماری و الگوهای تزیینی، از نقطه‌نظر سبک و شیوه، این بنا را به ثلث اول قرن چهاردهم میلادی منتسب نموده و با آرایه‌های سلطانیه (۱۳۰۴-۱۳۰۱ ق/ ۷۰۴-۷۰۱ ق) و مسجد اشترجان (۱۳۰۷ ق/ ۷۰۷) مقایسه کرده است (Golombok, 1985) (جدول ۲). از جمله تغییرات سبک و شیوه‌های تزیینی که بعد از ثلث نیمة اول قرن ۸ هجری / سده ۱۴ میلادی پدید آمده، بیانگر افتراقات هنری میان الگوهای تزیینی مسجد جامع قدیم با شماری از بنای‌های ایلخانی است. «برنارد آکین»^{۱۸} قدمت مسجد جامع قدیم را اوایل سده چهاردهم میلادی نوشته است (Okane, 2007).

کششی به تنش برآمده از نیروهای رانشی (فسار به طرفین) در بناهای طرح قوسی شکل توپزه‌ها و فرم طاق‌ها سبب شده نیروی واردۀ از بار عمودی، این توپزه‌ها تحت تنش کششی قرار ندهد. بنابراین تدبیر معمار در این بنا افزایش خیز قوس این عناصر و همچنین ایجاد پایه‌های طاق‌ها با فرمی چهارضلعی و مربع شکل متوازن، بهمنظور کاستن یا حتی حذف کامل نیروی رانشی بوده است؛ بهطوری که این نیروها، به پایه طاق‌ها و سپس زمین منتقل می‌شود. همچنین جرزهای ضخیم پایه‌ها، نقش دیوار برشی را در این بنا ایفا کرده است.

از دیدگاه زیباشناسانه مسجد جامع قدیم، با تلفیقی موزون از هنرهای وابسته به معماری از جمله کتبیه و فیگورهای تزیینی همواره ارتباط خود را با کالبد بنا و نظرگاه آن حفظ می‌کند. این پارادایم‌ها را می‌توان در اصول و قواعدی نظری بهره‌گیری آگاهانه از قواعد الگوهای بصری آرایه‌ها، گزینش نقش‌مایه‌هایی محتوایی و قیاسی بهمنظور بازنمایی شکوه طبیعت و علم هندسه برای کمال بخشی به خوش‌نویسی کتبیه و نمای دیوارها مشاهده کرد که می‌توان این گونه نقش‌پردازی و الگوهای تزیینی مسجد جامع قدیم را با تزیینات بناهای ثلث نیمه اول قرن ۸ هجری / سده ۱۴ مقایسه کرد.

تحلیلی بر کارکردهای گذشته مسجد جامع قدیم

ماهیت و اصالت معماری مسجد جامع قدیم، با وجود حسن مشترک عرفانی و روحی معمار و انگیزه‌های زیباشناسانه هنرمند، حاکی از اهمیت آن در میان نوادگان شیخ جام است. به لحاظ موقعیت مکانی نیز، اتصال معماری و هم‌جواری با بنای گنبدخانه، بنا بر تحلیلی منطقی، نشانی از اعتبار و قرابت و ارتباطی عرفانی است که در زمان بنیان، بین این دو اثر برقرار بوده است. تنها بوزجانی است که در عصر تیموری این بنا را مسجد جامع توصیف کرده است، اما تدقیق در پلان، نشان می‌دهد، برای این بنا با توجه به مساحت فضای مقابله محراب علاوه بر مکانی برای برپایی نماز، بدلیل پایه‌های جانبی طاق‌ها می‌توان کاربری‌های دیگری نیز برای این بنا متصور بود. از جمله این نکات باید به رعایت تناسبات فضایی در طراحی ساختار

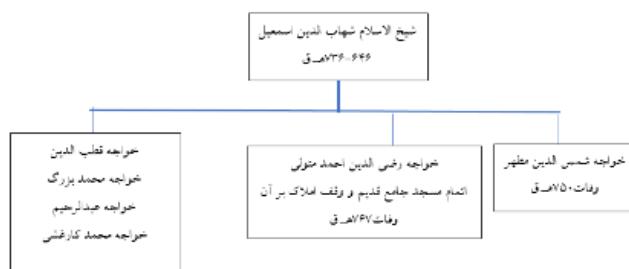
جدول ۲. شیوه‌های تزیینی در بناهای تاریخی بعد از ثلث نیمه اول قرن هشتم هجری

الگوهای تزیینی	نام بنا
	بقعه سید شمس الدین، یزد ۷۶۷ هـ
	آرامگاه سید رکن الدین، یزد ۷۲۵ هـ
	مسجد جامع ابرقو ۷۳۸ هـ
	مسجد جامع ورامین ۷۲۲ هـ

(منبع: نگارندگان)

(شکل ۲۱). در اینجا برای تاریخ بنیان مسجد جامع قدیم دو نظریه وجود دارد. با توجه به کتبه نویافته مسجد کرمانی (Sabermoghadam, n.d) که زمان برپایی آن را سال ۷۱۸ ق/۱۳۱۸ تعیین کرد، بنیان مسجد جامع قدیم به عنوان محلی برای برپایی نماز، سخنرانی نوادگان شیخ جام، مکان تدریس و حتی احتمالاً به عنوان فضای خانقاہی، پیش از مسجد کرمانی و در حدود سال‌های ۷۱۰ تا ۷۱۲ ق/۱۳۱۰-۱۳۱۲ صورت گرفته است. با این وصف «خواجه رضی الدین احمد» ساخت این بنا را در حدود ۴۰ تا ۴۲ سالگی آغاز کرده است.

مؤلف روضه‌الریاحین به صراحت بنیان مسجد جامع را به خواجه رضی الدین احمد متولی (وفات ۷۶۷ ق/۱۳۶۵) نسبت داده و نوشته است: «وی این بنا را در کمال تزیین و آبین در جنوبی مزار متبرک شیخ‌الاسلام قدس‌الله سره به اتمام رسانید و املاک بسیار بر آن وقف کرد» (Bozjani, 1966). اگر اشاره «درویش علی بوزجانی» را به زمان وفات «خواجه رضی الدین احمد متولی» به سال ۷۶۷ ق/۱۳۶۵ موثق بدانیم، با توجه به زمان ولادت و وفات پدرش، شیخ‌الاسلام شهاب‌الدین اسماعیل ۷۳۶-۶۴۶ ق/۱۲۸۴-۱۳۳۵، به طور حدودی سال ۶۷۰ ق/۱۳۵۸ برای ولادت «خواجه رضی الدین» پیشنهاد می‌گردد.

شکل ۲۹. نسب شناسی خواجه رضی الدین احمد (منبع: نگارندگان)

می‌رساند، این شاخصه‌ها همچنین، به نوعی مؤید اصالت اثر و اهمیت آن برای بازماندگان و نوادگان شیخ جام است.

نتیجه‌گیری

نتایج این مطالعات تکمیلی نشان داد، مسجد جامع قدیم بهدلیل اتصال معماری به گنبدخانه، برای نوادگان شیخ جام، بنایی معتبر با کارکردهای متنوع بوده که به لحاظ بررسی‌های تاریخ معماری در سه مرحله پلان این بنا تغییر کرده است. همچنین با توجه به تجمیع شواهد موجود، مشخص شد این اثر متعلق به ثلث نیمه اول قرن ۸ هجری/ سده ۱۴ و از آثار معماری ایلخانی است که با ساختاری متفاوت از دیگر بناهای مجموعه شیخ جام، حاوی زنجیرهایی به هم پیوسته از عناصر و الگوهای مشخص با مؤلفه‌های معماری، هنری و مذهبی بوده و مشابه اینهایی است که در همان محدوده زمانی ساخته شده‌اند. درنهایت این تحقیقات با بهره‌گیری از نشانه‌های تداخل و تغییرات در پلان معلوم کرد، مسجد جامع قدیم پیش از مسجد کرمانی ساخته شده است. به طورکلی مجموعه شواهدی که در گزارش‌ها و عکس‌های قبل و در حین مرمت مسجد جامع قدیم مطالعه شد، تا حدودی می‌تواند باستان‌شناسان را برای بررسی اسناد کهن در لایه‌های زیرین خاک کمک کند، اما از مهم‌ترین محدودیت‌های این پژوهش، عدم انجام فعالیت‌های باستان‌شناسی، پیش از آغاز برنامه‌های مرمتی بوده است که کاوش‌های پیشنهادی آتی در مسجد جامع قدیم، بیش از پیش عاملی برای شناخت بیشتر این بنا خواهد بود.

سپاسگزاری

وجود ندارد.

منابع مالی

وجود ندارد.

تعارض منافع

بین نویسنده‌گان تعارضی در منافع وجود ندارد.

در استناد کهن، فرمان‌نامه‌ای از سلطان ابوسعید بهادرخان (حکومت ۷۳۶-۷۱۶ ق / ۱۳۳۵-۱۳۱۶) حکمران ایلخانی با مضمون «تفویض تولیت اوقاف و خانقه مزار شیخ جام» باقی مانده است که در این متن اشاره شده از طرف سلطان اسباب عمارت بقعه فراهم است و تولیت اوقاف به رضی‌الدین احمد تفویض شده تا به اهتمام وی این آبادانی و رفاهیت در مزار شیخ جام و اماکن مرتبط با آن صورت گیرد (Navaie, 1962); بنابراین اگر آغاز حکومت سلطان ابوسعید را همزمان با تاریخ این فرمان نامه بدانیم، مسجد جامع قدیم باید در همان فاصله زمانی و پیش از سال ۷۱۸ ق / ۱۳۱۸ بنیان شده باشد.

بحث

بهطور عمده این پژوهش، یکی از بناهای مجموعه شیخ احمد جام، موسوم به مسجد جامع قدیم یا مسجد عنیق را در قالب تکنگاری (Monographic) با هدف مطالعه و بررسی و تحلیل یافته‌های معماری و عناصر تزیینی مورد بررسی و مذاقه قرار داده است؛ تا تحلیل و تطبیق شواهد موجود اعم از اجزا و عناصر ساختمانی و الگوهای آرایه‌ای به گاهنگاری اثر منجر شود. بر مدار این جستارها، مسجد جامع قدیم، در قالب مطالعه رویدادهای معماری و مرمتی، فن و نیارش، مقایسه و تطبیق الگوهای ساختمانی، کارکردهای فضای مسجد، مطالعه الگوهای تزیینی و گاهنگاری و بانی آن مورد بررسی جامع قرار گرفت. در حقیقت مسجد جامع قدیم بهدلیل وجود الگوهای معماری و عناصر آرایه‌ای، از شاخص‌ترین بناهای مجموعه شیخ احمد جام در عصر ایلخانان به شمار می‌آید. این ویژگی‌های بارز در ساختار معماری و تزیینات بنا قابل تأمل و بررسی است. با وجود بنایهایی از قرن ۷/ سده ۱۳ به بعد در مجموعه شیخ جام، بنای مسجد جامع قدیم از دیدگاه هنر معماری ایرانی و کاربرد کهن الگوهای گچبری پیش از اسلام و سده‌های اولیه اسلامی، از جایگاه ویژه‌ای در این مجموعه برخوردار است. با توجه به اینکه این بنا در کنار گنبدخانه مجموعه و پس از آن بنیان شده و ارتباط فضایی و کارکردی آنها را به اثبات

۱۲. منظور این سخن این است که مردم در دنیا در حال غفلت به سر می‌برند. در حقیقت این نوع سخنان کنایه از قصور درک و فهم انسان از دریافت حقیقت هستند. آن‌گونه که نفوس انسان‌های عادی در خواب دچار چنین حالتی می‌شود؛ بنابراین ما در یک خواب طولانی از غفلت از معارف دین به سر می‌بریم؛ از این جهت بیشتر مردم در دنیا مانند آدمهای در خوابند نسبت به آخرت. وقتی که مردند می‌بینند که از آنچه را که در دنیا کسب کرده‌اند چیزی با خود ندارند.

۱۳. به معنای «مالک مُلک و مَلْكُوت» و متصرف در همه عوالم و مستغنى در ذات و صفات است که هر مخلوقی به وی نیازمند است. اسم مبارک الملک از اسماء الله بوده و خواص و فضیلت ذکر آن برای مال و ثروت و روزی، برای رسیدن به عزت و بزرگی و مقام رفیع است.

۱۴. در هنر اسلامی به قطعاتی از گچ بری گفته می‌شود که در دوره ساسانی توسط هنرمندان بر نمای دیوارها و ستون اجرا می‌شد و در عصر ایلخانی نیز ادامه یافت.

۱۵. «کلوک» در واژگان معماری سنتی به یک چهارم آجر گفته می‌شود (Mehdizadeh, 2005).

۱۶. دستگاهی است برای اندازه‌گیری طول موج و شدت امواج فلورسانس ساطع شده از اتمهای مختلف در نمونه که نتیجه آن شناسایی نوع و میزان عناصر ماده است. دستگاه XRF کاربرد وسیعی در بسیاری از علوم دارد و امروزه بهدلیل پیشرفت‌های شگرف در این زمینه به صورت یکی از وسایل ضروری در آزمایشگاه‌های پژوهشی در آمده است.

۱۷. پیمون یا مدول اندازه پایه‌ای است که اندازه همه بخش‌ها و اندام‌های یک ساختمان و فضاهای بر پایه آن به دست می‌آید (Riahi Moghaddam & Pirzad, 2021).

18. Bernard Okane

پی‌نوشت

1. Typology
2. Mac cool
3. Lisa Golombok

۵. نیارش عبارت است از شناخت کمیت و کیفیت نیروی مصالح ساختمانی و معماری سنتی ایران (Memarian, 1988)

۶. نوعی طاق برای پوشش برای راهروها و سقف‌هایی با دهانه کوچک مورد استفاده قرار می‌گیرد و مراحل آن ساختن گلوبی در دو طرف و پوشش طاق در ناحیه وسط است (Zomorshidi, 1999).

7. Dies

۸. به این طاق دسته زنبیلی هم گفته می‌شود. این طاق در کناره‌های خود کمی گرد می‌شود که شکل دسته پیدا می‌کند.

۹. توجه عمیق و علاقه بسیار به مسائل مرمت و حفظ آثار باستانی باعث شد که ایرادات و انتقاداتی نسبت به اصول منشور آتن از طرف شخصیت‌های هنری دنیا عنوان شود. بدین ترتیب در اصول منشور آتن تجدیدنظر شد و با وسعت دید بیشتری که حاوی نظرات جدید و مباحث تازه باشد به روزرسانی شد. به همین ترتیب دومین «کنگره بین‌المللی معماران و تکنیسیون‌های بنایی تاریخی» از ۲۵ تا ۳۱ مه ۱۳۴۳ / ۱۹۶۴ م در شهر ونیز تشکیل و اصول جدید تحت عنوان قطعنامه ونیز، تصویب شد.

۱۰. سونداز یا گمانه به چاهک‌هایی کم‌عمق گفته می‌شود که برای مطالعات متنوعی از جمله وضعیت لایه‌های زیرین خاک حفر می‌گردد.

۱۱. با سپاس از آقای عبدالله معنوی ثانی مسئول بخش اسلامی موزه ملی ایران برای باری نگارندگان در خوانش کتبیه.

References

- Asefi, M., & Radmehr, M. (2014). Promotion of Improvement of Physical Heritage on one Technical Area and Architecture Restoration with an Attitude of Reconciliation Between the Two Attitudes. (16). <https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id>
- Ayatollahzadeh shirazi, B. (2003). Preservation of historic monuments. *Haft shahr*, 1(11), 6-13. http://www.haftshahrjournal.ir/article_8585.html
- Blair, S. (2008). *Ilkhanid Architecture in Natanz* (kavoosi, Trans.). Tehran: Farhangestan-e Honar Publications .
- Bozjani, D. (1966). *Rozatol riahein Tryning: moayed*. Tehran: Nashre ktab Publications .
- Daneshdost, y. (1985). points of it's about The Historical complex of sheikh Ahmad-ejam Article. *journal of Athar*(10-11), 58-76 .
- Dodds, J. (1992). *Al-andalus, The Art of eslamic spain, Metropolitan museum of Art* New York .
- Galdieri, E. (1991). *Isfahan Jame Mosque* (Jabalameli, Trans.). Isfahan Cultural heritage publications .
- Golestan Palace photo and file archive (2020) .
- Golombok, L. (1985). Construction courses of The Historical complex of sheikh-ejam tomb. *Athar*, 10-11(1), 16-57. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/624572>
- Hamzavi, Y., & Asalani, H. (2012). *Architectural design of Pire Bakran tomb*. Esfahan: Goldasteh Publications .
- Hamzelo, M. (2002). *Applied Arts in Soltanieh*. Tehran: Makah Publications .
- Khanykov, N. (1996). *Khanykov itinerary* (Y. Bigonah, Trans.). Mashhad: Astan .
- Mehdizadeh, M. (2005). *dictionary of terms of traditional architecture and its use in Persian language and literature*. Mashhad :Sokhan gosta Publications .
- Mehryar, M. (1985). Preliminary survey of the Borujerd Jame Mosque. *Athar*, (10-11), 78-164 .
- Memarian, G. (1988). *Technique of vaulted structures in the Iranian Islamic architecture*. Tehran: University of Science and Industry publications .
- Navaie, A. (1962). *Historical documents and letters of Iran*. Tehran: Nashre ktab Publications .
- Nikzad, Z., & Abuei, R. (2017). Conservation of Architecture and its Relation to the History of Architecture: A Glance on Conservational Experiences in Iran. *jias*, 6(11), 169-188. <http://jias.kashanu.ac.ir/article-1-1386-en.html>
- Okane, B. (2007). *Timurid Architecture in khorasan* (Akhshini, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi Publications .
- Pirnia, M. K. (2016). *Future architecture in Iran, Trying: Memarian*. Tehran: Published by Author .
- Riahi Moghaddam, S., & Pirzad, Y. (2021). *Introduction to process of study and conservation architectural heritage*. Tehran: Sorosh danesh Publications .
- Sabermoghadam, F. (2004). *The mausoleum/Architecture of sheikh Ahmad-e jams tomb*. Mashhad: Sonboleh publications .
- Sabermoghadam, F. (n.d). *Jam Heritage, A new look at the historical complex of Sheikh Ahmed-ejam*. No published .
- Shafizadeh, A., & Ebrahimi, M. (2021). Reflections on the Structures and Developments of the Architecture of the Monastery and the Tomb of Sheikh Shahab Al-Din Ahri in the Sixth to Eleventh Centuries A. H. *Archaeological research*, 11(28), 243-261. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2020.21496.2126.261>

فصلنامه

مطالعات باستان‌شناسی مسجد جامع قدیم مزار جام افرامرز صابر مقدم و همکاران علمی

Taghizade, A., & Alimohammadi Ardakani, J. (2017). Analysis of the Inscriptions as Advertising Media in Persian Architecture. *NEGAREH*, 12(41), 80-93. <https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id=666167>

Talebi, Z. (2000). *mosque as a social solidarity base* Library of mosques architectural articles ,

Technical reports of Jam Tomb. (n.d). *General Administration of cultural heritage*. Tourism and handicrafts, khorasan-e Razavi .

Upham Pope, A. (1986). *Iranian architecture* (Afsar, Trans.). Tehran: Yasavooli publications .

Willber, D) 1986 .*Islamic architecture of Iran, at the Ilkhanid period* (faryar, Trans.). Tehran: Elmi & farhangi Publications .

Zomorshidi, H. (1999). *Arch in Iranian architecture*. Company of civil reform and improvement Iran.